

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН ТОПОНИМИЯСИДАГИ АЙРИМ АРХАИК ЛУҒАВИЙ ЭЛЕМЕНТЛАР

Бегимов Одил Тўхтамишович

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси
мудири, филология фанлари доктори

АННОТАЦИЯ

Ўзбекистонда кўп асрлик тарихий давр мабойнида яшаган миллат ва эллатлар топонимларда ўзига хос из қолдиришган. Ўзбекистон диахрон топонимиясини шаклланишига хизмат қилган ва ҳозирги кунда турли фонетик ўзгаришлар билан бизгача етиб келган топонимлар таркибида турли архаик лугавий элементлар сақланиб қолган. Мақола шундай архаик элементларнинг баъзиларининг тадқиқига бағишланган.

Калит сўзлар: топоним, топоформант, ойконим, компонент, қишлоқ, диахрон, этимология, аҳоли маскани, қўргон, объект.

НЕКОТОРЫЕ АРХАИЧЕСКИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ТОПОНИМИИ ЮЖНОГО УЗБЕКИСТАНА

Бегимов Одил Тухтамышович

Каршинский инженерно-экономический институт, заведующая кафедрой
узбекского языка и литературы, доктор филологических наук

АННОТАЦИЯ

Нации и народы, проживающие в Узбекистане в течение многовекового исторического периода, оставили свой след в топонимии. В структуре топонимов сохранились различные архаические лексические элементы, послужившие формированию диахронической топонимии Узбекистана и дошедшие до нас сегодня с различными фонетическими изменениями. Статья посвящена изучению некоторых из этих архаичных элементов.

Ключевые слова: топоним, топоформант, ойконим, компонент, деревня, диахрония, этимология, поселение, крепость, объект.

SOME ARCHAIC LEXICAL ELEMENTS IN THE TOPONYMY OF SOUTHERN UZBEKISTAN

Begimov Odil Tukhtamyshovich

Karshi Engineering and Economic Institute, Head of the Department of Uzbek
Language and Literature, Doctor of Philology

ABSTRACT

The nations and peoples living in Uzbekistan during a centuries-old historical period have left their mark on toponymy. In the structure of toponyms, various archaic lexical elements have been preserved, which served to form the diachronic toponymy of Uzbekistan and have come down to us today with various phonetic changes. The article is devoted to the study of some of these archaic elements.

Keywords: *toponym, topoformant, oikonym, component, village, diachrony, etymology, settlement, fortress, object.*

КИРИШ

Жанубий Ўзбекистоннинг диахрон ва синхрон топонимиясида сақланиб қолган архаик луғавий элементлардан- бири ман//-мон ҳисобланади. Булар асосан қишлоқ ва аҳоли масканлари номларига тегишли. Бу сўз қадимги эроний тилларга мансуб бўлиб, этимологик жиҳатидан суғдча *майн~мейн~ме:ин~ме:н~мен* –қишлоқ сўзига бориб тақалади [1,285].

Шаҳрисабзда Хушман, Ширамон, Полмон; Китоб туманида Мотмон, Ҳазормон, Говушман, Қозман, Ёзман номли аҳоли масканлари бор. Зарафшон юқорисидаги Яғнобда *-майн, -мейн* компонентли топонимлар кенг тарқалган: Марғитмайн, Фармайн, Нунмайн, Шарман [15,87-99].

Бу номлар ҳозир бир ўзакли сўз шаклига келиб қолган. Аслида бу номлар икки компонентдан иборат қўшма сўз бўлган. Ўзбек тили топонимиясига яхлит сўз сифатида ўтган. Топонимлар таркибидаги *-ман, -мон* компоненти қишлоқ маъносини берган бўлса, уларнинг биринчи компоненти бўлиб келган сўзлар объектнинг жойлашган ўрни, бошқа белги-хусусиятларини билдирган. Фикримизни қуйидаги топонимлар таҳлили мисолида асослашга ҳаракат қиламиз.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Хуммон – Шаҳрисабз туманидаги қишлоқ номи. Тарихий ясашишига кўра *хум+мон* сўзларидан ташкил топган қўшма ном. Ном таркибидаги сўзларнинг маъно хусусиятига кўра, уни икки хил изоҳлаш мумкин: 1) хум - ичига суюқлик ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини сақлаш мумкин булган лойдан тайёрланган идиш, *мон~ман~майн* – кўрғон, қишлоқ; 2) Тоғли жойда учрайдиган тиббиётда ва безак учун ишлатиладиган қизғиш-қора тош тожик тилида “хумоҳан”~”хумоҳан” дейилади[14,2,503]. Қишлоқ шу турдаги тошлар учрайдиган тоғ бағрида жойлашганлиги учун шундай номланган бўлиши мумкин.

Ғишман – Косон туманидаги қишлоқ номи. Бу номнинг тарихий тузилиши Ғиш+ман шаклида бўлган. Ғиш сўзи асли эроний тилларга тегишли *хишт* сўзининг фонетик ўзгарган шакли. Бу сўз Наршахий (X аср), Фирдавсий (X-XI аср) асарларида шу шаклда учрайди. Топонимнинг келиб чиқиши *Ғишман*>*Хишман*>*Хиштман* шаклига бориб тақалади. Хишт сўзига -ман форманти қўшилгандан сўнг, таркибидаги “т” товуши тушиб қолган. Бу ҳол оғзаки нутққа хос хусусият. Шундай қилиб, Ғишман - ғиштдан қурилган кўрғон. Олтиариқ ва Охунбобоев туманларида Ғиштман топоними мавжуд. Фонетик қиёфаси анча аниқ бўлган бу топоним ҳам шу шакл ва маънода изоҳланади.

Сурхондарё вилоятининг Ангор туманида Хушман номли қишлоқ мавжуд. Бу топоним ҳам тузилишига кўра Хуш+ман шаклидаги қўшма сўз. Бу сўз келиб чиқишига кўра эрон тилларига мансуб: *Хушман*~*Хишман*~*Хиштман* - ғиштдан қурилган кўрғон.

Ширамон (Шахрисабз, қишлоқ) - топонимининг тузилиши Шир+a+мон. Келиб чиқишига кўра қадимги эроний *шир*~*шер*~*жир*~*жер* - тош, баландлик; *мон* – кўрғон; -а - ўрин-жой маъносини берадиган қўшимча. Демак, Ширамон топонимини тошдан қурилган кўрғон маъносида изоҳлаш мумкин.

Полмон (Шахрисабз, қишлоқ) - тузилиши Пол+мон шаклида бўлиб, келиб чиқишига кўра қадимги эроний тилларга тегишли *пол*~*пал*~*пар*~*бар* – юқори; *мон* - кўрғон, қишлоқ. Демак, Палмон~Пармон~Бармон - юқорида жойлашган қишлоқ. Объект жойлашиш ўрнига кўра номланган.

Хазорман - Олтинсой туманидаги қишлоқ номи. Топоним тарихий тузилишига кўра Ҳазор+ман шаклидаги қўшма сўз ҳисобланади. Келиб чиқишига кўра қадимги эроний тилларга тегишли: *хазор*~*хазар*~*газар* - эроний қабила номи; *ман* - қишлоқ. Хазорман – хазор уруғига мансуб кишилар яшайдиган қишлоқ.

Жанубий Ўзбекистон топонимиясида учрайдиган архаик луғавий элементлардан яна бири -*метан* //*-матон* формантидир. Келиб чиқишига кўра шарқий эроний тилларга тегишли бўлган бу компонент дастлаб мустақил сўз сифатида қўлланилиб, “уй, шаҳар, турар жой” маъноларини англатган. У ўзининг шу функцияси орқали топонимларга кўчган ва топоформант сифатида қишлоқ, шаҳар номларини ясада фаол иштирок этган. Дастлабки варианти бўлган *теуан* суғдча топоформант сифатида қадимги эроний тиллардаги “*теуана*” - “турар жой, уй” сўзини ўзида акс эттиради[16,10]. Унинг ўрта эрон тиллари даврига келиб шаклланган варианти *metan* ҳисобланади. Мўғ тоғи ҳужжатларида бу топоформант ёрдамида ясалган жой номлари ҳам учрайди:

Урметан, Фраметан ёки Фарметан [6,2,184]. Бу формант орқали ясалган топонимлар қадимги суғд худудида, айниқса, Бухоро ва Самарқанд атрофида кўплаб мавжуд бўлган. Тарихий ёзма манбаларда қадим ўтмишда Бухоро атрофида *Хурметан, Исметан* каби жой номлари бўлганлиги қайд этилган [4,1,173-186]. Араб географи Самъоний ва Ёқут ал-Хамавий қадимги Нахшаб (Насаф) атрофида *Анишаметан* қишлоғи бўлганлигини ёзиб қолдиришган [4,1, 193]. Шунингдек, қадимда Кеш ва Насаф атрофида *Парметан, Кабаметан, Азизметан, Буриметан* каби жой номлари ҳам бўлган. Тарихчи Наршахий ўзининг “Бухоро тарихи” асарида Бухоро худудида *Сакматин* номли қишлоқ бўлганлигини ёзиб қолдирган [10,92]. Кейинчалик бу қишлоқ *Суметан* деб атала бошланган.

Жанубий Ўзбекистон синхрон топонимиясида бу формант орқали ясалган, лекин давр ўтиши билан шаклан ўзгаришга учраган *Шаматон* ва *Наматон* (Шахрисабз тумани) номли қишлоқлар мавжуд. Уларнинг асли кўриниши *Наматон* < *Навметан* – нав “янги”, метан “қўрғон”; *Шаматон* < *Шавметан*: *шав* – “қора”, *метан* – “қўрғон” шакли ва маъносида бўлган. Умуман, *-метан, -митан* форманти орқали ясалган номлар асосан ойконимларга тегишли бўлиб, у бутун суғд тилида гаплашувчи худудга тарқалган [16:10].

Парметан – Қарши шаҳри яқинидаги қишлоқ номи. XVI аср вақф хужжатларида ҳам шу номда қайд этилган. Яғноб (Шимолий Тожикистон) да ҳам шу номли қишлоқ бўлган. Шунингдек, Анхор туманида ҳам *Парметан* номли қишлоқ бўлганлиги маълум. *Пар+метан* – *пар~бар* “юқори”, метан “қишлоқ, қўрғон”, яъни нисбатан юқорида жойлашган қишлоқ [11,154]. Объект жойлашиш ўрнига нисбатан номланган.

Кабаметан – Кеш вилоятидаги қадимги қишлоқ. Қадимги ёзма манбаларнинг кўрсатишича, у Сурхоб (ҳозирги Қизилсув ёки Яккабоғдарё) бўйида жойлашган. XVI аср вақф хужжатларида ҳам қайд этилган. Каба сўзи суғдча кауфа сўзининг фонетик ўзгарган шакли. Бу сўз “баланд тоғ” маъносига эга бўлган [13,54]. Демак, *Кабаметан* < *Кауфаметан* – “баланд тоғли жой яқинидаги қишлоқ.

Топонимларнинг ўрганилишига бағишланган ишларда *-метан* форманти тўғрисида кўплаб фикрлар учрайди. Хоразм этнотопонимларини лисоний текширган А. Отажонова ҳам Хоразм топонимлари таркибида *митан* сўзини уруғ номига мансублигини кўрсатади [12,111]. Хоразм топонимлари тадқиқотчиси З. Дўсимов бу формантни суғдча сўз эканлигини эътироф этган ҳолда, шундай ёзади: “Бу компонентнинг турли хил сўзлар билан кўшилиб

келиши ҳам унинг топонимик элемент эканлигини кўрсатади. Аммо бу сўзнинг этник ном эканлигини ҳам инкор қилиш мумкин эмас [7,23].

С. Қораев таркибида *-митан* форманти қатнашган топонимларнинг бир қисми “қалъа” маъносидаги сўздан ясалганлигини таъкидлайди [8,145]. Юқорида келтирилган фикрлардан кўришиб турибдики, таркибида *-митан* форманти қатнашган топонимларнинг келиб чиқиши тўғрисида икки хил қараш мавжуд. Бу фикрларнинг қайси бири асосли эканлиги тўғрисида ҳукм чиқариш қийин, албатта. Хулоса тариқасида шуни айтиш лозимки, Митан, Муйтан, Матанли (Хоразм) каби бир таркибли жой номлари этнонимлар асосида яралган бўлиши мумкин. Аммо, қадимги Суғдга қарашли ҳудудга тарқалган ва тарихий ясаилишига кўра икки таркибдан иборат бўлган (Урметан, Фарметан, Хурметан, Кабаметан, Хушметан ва б.) топонимлар суғдча “қишлоқ, турар жой, уй, қалъа, мустаҳкамланган жой” маъносидаги *метан* сўзига бориб тақалади.

Жанубий Ўзбекистон топономиясида таркибида *-вар, -вор* архаик элементи қатнашган топонимлар ҳам учрайди: Вордон (Шахрисабз, қишлоқ), Зинвар (Чағаниёндаги қадимги қишлоқ), Зевар (Саросиё, қишлоқ), Вахшивар (Олтинсой; дарё, қишлоқ), Вори (Яккабоғ, қишлоқ), Баранги (Чағаниён, қишлоқ) Шунингдек, бу асосда яратилган топонимлар Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам тарқалган: Далварзин (Андижон), Варахша, Вардона (Бухоро), Варзиқ (Чуст, қишлоқ).

-вар, -вор топоформанти аслида суғдча “вар” сўздан келиб чиққан бўлиб, “уй, кўрғон”, умуман, аҳоли яшайдиган, чорва молларини сақлаш учун тўрт томони девор билан ўралган қадимий истехком маъносини беради[5,370]. Назаримизда ўзбек тилига эроний тиллардан ўзлашган ва кенг истеъмолда бўлган “девор” сўзининг таркибидаги *-вор* компоненти ҳам шу сўзга дахлдор бўлса керак. *Var* атамаси тўғрисидаги дастлабки маълумотлар Ўрта Осиё ва Эронда пайдо бўлган. У биринчи бўлиб, “Авесто”да “вара” шаклида учрайди. Ривоятга кўра, Ахурамазда подшоҳ Жамшидга одамларни ва уй хайвонларини асраш учун “вар” қуришни маслаҳат берган. Жамшид ҳар томони бир от чопиш узунликда (3 км) вар бино қилган ва унга одамлар, моллар, итлар, қушлар зотини ҳамда оловни олиб кирган. Шундай қилиб, Ўзбекистонда бундан 3 минг йил илгари бино қилинган катта шаҳар ва турар жой қолдиқлари “вар” номи билан машҳур [18,2, 609].

Умуман, *вара* элементининг тарқалиш ареали анча кенг. Қадимда бу сўзнинг ишлатилиш даражаси анча кучли бўлган. Унинг кўплаб шарқ ва ғарб мамлакатларининг топонимлари таркибида учраши шундан далолат беради. Бу

элементнинг топоформант сифатида тарқалиш ҳудуди эроний халқлар мансуб бўлган ҳинд-европа тилларининг тарқалиши ареали билан боғлиқ бўлиши мумкин. Жумладан, Э.М.Мурзаев луғатида келтирилишича, озарбайжон, талиш ва курд топонимлари таркибида вар, ва, во шаклида учрайди: Мусавар, Гадживар, Махмудавар. Курд тилида вер, вар - "турар жой", "лагерь", "бекат", "кўчманчи" ва бошқа маъноларда қўлланади. Венгир тилида var - "қалъа", varos - "шаҳар". Хоразм (hu+waga+zam) номи шу сўз билан боғлиқ бўлиб, у мустаҳкам шаҳарлари ва қишлоқлари бўлган яхши ҳимояланган мамлакат маъносида талқин қилинади. Бу ерда zam, zm - "жой", "мамлакат" маъносига эга[17,97].

Шунингдек, кўплаб топонимлар таркибида учрайдиган немисча "бург" (Гамбург, Мадебург) форманти ҳам шаҳар, қалъа (мустаҳкамланган жой) маъносини беради. З. Дўсимов фикрича бу ҳам "вара" сўзининг фонетик варианты ҳисобланади [7,18].

Озарбайжон эроний топонимларини лисоний жиҳатдан тадқиқ этган

М. Аскеровнинг кўрсатишича, Озарбайжон ҳудудида ҳам таркибида –вар форманти қатнашган жой номлари кўп учрайди: Эшервар, Махмудвар, Келвар, Шилвар ва б. [2,18].

Хоразм топонимларини тадқиқ этган З. Дўсимов вара сўзи ҳозир ҳам номлар таркибида Вар, Вур, Бур, Буру каби фонетик вариантларда учрашини таъкидлайди. Қадимги суғд ва эрон тилларида унинг пар, парак вариантлари ҳам мавжудлигини эътироф этиб, $v < n$ товуш алмашилиши фонетик қонуниятга тўғри келадиган ҳодисалигини кўрсатиб ўтган [7,17].

Юқори Зарафшон ва Яғноб топономиясида таркибида -вара компоненти қатнашган бир қанча жой номлари мавжуд: Катвара, Чуқривара, Шунчивара, Ғазвара ва б. З. Дўсимов топонимлар таркибидаги -вара компонентини суғдча "қўрғон, истехком, мустаҳкамланган жой, шаҳар", маъносидаги "вар" сўзига дахлдор деб ҳисоблайди[7,18]. Бизнинг фикримизча, бу топонимлар таркибидаги -вара компоненти бирор нарсани, масалан, ўсимлик турининг кўплигини, мўллигини билдиради. Бу кўшимча маъно жиҳатидан форс-тожик ва ўзбек тилларида қўлланадиган -зор аффиксига тўғри келади. Бу ерда –вара топоформанти шаклдошлик хусусиятини намоён қилиб, бири аҳоли масканлари номлари (ойконимлар)ни ясаган бўлса, иккинчиси ўсимлик турлари мўллигини ифодаловчи микротопонимлар яшашга хизмат қилган.

Вахшивор – Олтинсой туманидаги дарё ва қишлоқ номи. Бу ном тарихий тузилишига кўра вахш+и (н)+ вор шаклидаги кўшма сўз бўлиб, генезисига кўра

қадимги эроний тилларга тегишли. Номнинг биринчи компоненти бўлиб келган вахш сўзи қадимги эроний тилдаги “вахви”- фаравонлик сўзининг фонетик варианты[19,73]. Маълумки, фаровонлик тушунчаси “сув” тушунчаси билан узвий боғлиқ. Чунки сув бор жойда фаровонлик бўлиши инсонларнинг азалий тушунчаси. Шунинг учун бу сўзнинг маъноси “сув”, “дарё” маъноси билан қўшилиб кетган. Қадимдан эроний тилларда гаплашувчи кишилар яшайдиган ҳар қандай дарё “вах” ўзагидан ташкил топган сўзлар билан аталган: Вах, Вахш, Вахон, Вахруд, Вахаб каби. Вахш сўзининг энг қадимги маъноси – сув, дарё бўлган. Кейинчалик бу сўз илоҳийлаштирилиб, “сув худоси” маъноси билан боғланган. Берунийнинг ёзишича, сув худосининг номи “Вахш” бўлган [20,135]. Демак, *вахш* – “дарё”, *вор* – “қўрғон” маъноларини беради. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Вахшивар - дарё бўйида жойлашган қўрғон ёки қишлоқ маъносини англатади.

Шунингдек, Шахрисабз туманида *Вардон* номли қишлоқ мавжуд. Уни ҳозирги шаклига кўра *вар+дон* каби таркибларга ажратиш мумкин. Бунда *вар* – қалъа, қўрғон; *дон* – форс-тожик тилидаги ўрин-жой оти ясовчи қўшимча ҳисобланади. Демак, Вардон топонимини қалъа ёки қўрғон ўрни, жойлашган ер маъноларида изоҳлаш мумкин.

Ундан ташқари, Яккабоғ тумани ҳудудида *Вори* номли қишлоқ жойлашган. Бу топоним ҳозирги кўринишига кўра *вор+и* каби тузилишга эга деб қараш мумкин. У ҳолда уни *вор* – қўрғон, *-и* - мансубликни билдирувчи қўшимча, яъни қўрғонлик ёки “вор” деб аталувчи жойга мансуб кишилар яшайдиган қишлоқ маъносида тушуниш мумкин. Лекин унинг иккинчи изоҳи ҳам бор: *Вори*<*вора*<*вара* – қўрғон, қалъа.

Хулоса қилиб айтганда, Жанубий Ўзбекистоннинг кўпгина топонимлари ва улар ҳақидаги маълумотлар қадимги юнон муаллифлари асарларида, турли мих ёзувларида, суғд тилига оид хужжатларда, хитой сайёҳларининг кундалиқларида ва араб географларининг асарларида сақланиб қолган. Биз бу маълумотлар орқали Ўзбекистон ҳудудида бўлган кўплаб қадимги жой номлари ва улар ёрдамида ҳозирги топонимларнинг қадимги қиёфасини тиклаш имконига эга бўлиб турибмиз.

Таркибида -митан//-матон, -вара//-вар//-вор; -ман//-мон каби формантлардан ташкил топган топонимлар ўлканинг энг қадимги жой номлари бўлиб, улар суғдча “қалъа, қўрғон, қишлоқ, шаҳар” маъноларини англатган мустақил сўзлар замирида вужудга келган. Шунинг учун уларнинг аксарияти ойконимларга тегишли.

ХУЛОСА

Топонимлар таркибида ўзига хос топонимик микросистемани ташкил этган бу топоформантлар гензесига кўра ўзига хос хусусиятларга эга. Жумладан, -метан, -вара, -ман каби формантлар келиб чиқишига кўра шарқий эроний тилларга тегишли мустақил сўзлардан келиб чиққан. Улар даврий ва худудий қўлланишига кўра ҳам ўзига хос хусусият касб этади. Ўтказилган лисоний таҳлиллар -вара//вар//вор; -ман//мон формантли топонимлар Ўзбекистоннинг жанубий виоятлари худудида кенгрок тарқалган. -метан ва унинг фонетик вариантлари нафақат Жануби Ўзбекистон топонимиясида, балки бутун Ўзбекистон топонимиясида учрайди. Бу формантлар, асосан, кичик аҳоли масканлари (қишлоқ) номлари таркибида учрайди.

REFERENCES

1. Андреев М. С. и Пещерова Е.М. Ягнабские тексты. М., - Л. Акад. Наук СССР, 1957. – 390 с.
2. Аскеров М.М. Структура и семантика иранского пласта топонимии Азербайджана: афтороф. Дисс...канд. филол. Наук. – Тбилиси, 1984. – 26 с.
3. Атаниязов С.А. Туркменистаны топонимик созлиги. – Ашхабад: Ёлым, 1970, - 360 б.
4. Бартольд В.В. Сочинения. – М.: Наука Т. I, 1963-759 с., Т. II, ч. 1 – 1963.
5. Боголюбов М. Н. Древнеперсидские этимологии. Древний мир. –М.: 1962. -с. 368-370.
6. Гафуров Б.Т. Таджики древнейшая, древняя и средневековая история. Душанбе: Ирфон, Т. I - 1989, -382 с., Т. II – 1989 480 с. – 1020 с., Т. III, 1955. - 711с.
7. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. Т.: Фан, 1985. -104 б.
8. Караев С. Древнейшие топонимы Средней Азии в согдийских документах с горы Муг // Ономастика Средней Азии. Фрунзе, 1980, № 2. -С. 141-148.
9. Лунына С. Б. Города Южного Согда в VIII – XII вв. Т.: Фан, 1984. 127с.
10. Наршахий. Бухоро тарихи // Мерос. Т.1991.-Б. 82-174.
11. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимияларининг изоҳли луғати . –Т.: Ўқитувчи, 1988. -290 б.
12. Отажонова А. Хоразм этнотопонимлари. Т.: Фан, 1997, -128 б.
13. Розенфильд А.З. Оронимы Юго-Восточного Таджикистана //Оронимика. – М., 1969.-с. 50-54.

-
14. Фарҳанги забони тоҷики, I-II, М., 1969.
 15. Хромов А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зарафшана//Топонимика Востока. –М., 1969. с.87-99.
 16. Хромов А.Л. О структурных особенностях иранской топонимии Мавераннахра в период IX-XIII вв.// Восточная филология.- Душанбе, 1974. Вып. 3. -с. 3-25.
 17. Худуд ал-алам // Рукопись Туманского с введением и указателем В.Бартольда. -Л.: Наука, 1930.
 18. Ўзбекистон ССР тарихи. Т. 2. –Т.: Фан, 1958. -681с.
 19. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи, Т., 1959. -324 б.
 20. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар. Т.: Фан,1964. -252 б.